

Paryski plan Kamieńca Podolskiego z 1772 r.

Leszek Opyrchał, dr hab.
Wydział Inżynierii Lądowej i Geodezji
Wojskowa Akademia Techniczna

Leszek Opyrchał, DSc
Faculty of Civil Engineering and Geodesy
Military University of Technology

Ruslan Nahnybida, mgr
Państwowy Rezerwat Historyczno-
Architektoniczny Kamieniec

Nahnybida Ruslan, MSc
Kamenetz National Historical and
Architectural Reserve

W podparyskim zamku Vincennes, gdzie mieści się Service Historique la Défense, archiwum francuskiego Ministerstwa Obrony i francuskich sił zbrojnych, znajduje się nieznany do tej pory polskim badaczom plan Kamieńca Podolskiego¹ o sygnaturze: SHD 1 HM 158. Plan zatytułowany jest: Plan von Kaminiiek. Jako autor podpisany jest: C. S. Ransst. Corpa. Na planie została umieszczona data jego wykonania: 6 czerwca 1772. Karta, na której został wykonany plan ma wymiary 396×524, a sam rysunek 370×490. Na planie narysowanym w orientacji południowej zaznaczono podziałkę liniową (150 jedn. = 7,1 cm) jednakże nie podano jednostki, co czyni niemożliwym obliczenie skali rysunku.

Plan wykonany jest bardzo starannie. Czerwoną kreską zaznaczono konstrukcje murowane, a czarną ziemne. W legendzie planu, wykonanej w języku niemieckim, przy niektórych budowlach podana jest data ich budowy. Legenda napisana jest w języku niemieckim i jej treść jest następująca:

Plan von Kaminiiek – plan Kamieńca

Explication – objaśnienie

- A. Das Hornwerk oder so genante neu Erdne Schloß – hornwerk lub tak zwany nowy ziemny zamek
- B. Das alte gemauerte Schloß – stary, murowany zamek
- C. Der Brunnen in Felsen gehauen – studnia wykuta w skałach
- D. Thurm S^t. Anna von den gemauerten Brücke – Baszta Św. Anny przed murowanym mostem
- E. Die gemauerte Brücke von denen Türcken erbaut – Murowany most zbudowany przez Turków
- F. Batterie S^t. Martini nebst einer Casemate ♀ – Bateria Św. Marcina w pobliżu kazamaty ♀
- G. Batterie S^t. Johannes – Bateria Św. Jana
- H. Gießerey von denen Türcken erbaut – ludwisarnia zbudowana przez Turków
- J. Batterie S^t. Teresae von dem abgebrochenen Carmelitten Closter von den Türcken gebaut – bateria Św. Teresy zbudowana przez Turków ze zburzonego

¹ Salt N., et al., *Quatre siecles d'architecture militaire le depot des fortifications et ses archives* (1660-1940), 2011: www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/sites/default/files/SHDGR_REP_1_V_DEPOT-FORTIFICATIONS.pdf (dostęp 31.10.2017), s. 286 Kaminiiek (1772).

kościół karmelitów

K. Neuer Cavalier u: Batterie St. Joseph 1744 – nowy nadszaniec, bateria Św. Józefa, 1744

L. Das Zeug Haus – zbrojownia, arsenał

M. Dominicanen Nonnen Kloster – Klasztor Dominikanek

N. Franciscaner Closter – Klasztor Franciszkanów

O. Hospital Kirche – kościół zamieniony na szpital

P. P. farr Kirche – kościół farny

Q. P.P. Societ: Jesu – kościół Jezuitów

R. P.P Carmeliter – kościół Karmelitów

S. Batterie St: Trinis – bateria św. Trójcy

T. Neue Batterie St: Mariae 1749 erbaut – nowa bateria Najświętszej Marii Panny zbudowana w 1749 r.

V. Thurm u: Thor von Koenig Stephan Bathori erbaut – wieża i brama zbudowana przez Króla Stefana Batorego

W. Das Magazin – magazyn

X. Rusßische Kirchen – Cerkiew

Y. Armenische Kirchen – Kościół Ormiański

Z. P.P. St Trinit Closter – Klasztor Trynitarzy

A.1. P.P. Dominicaner Closter – Klasztor Dominikanów

B.2. Das Rathhaus – ratusz

C.3. Der Brunnen go. Ellen liegt in Felsen gehauen – studnia wykuta w skale

D.4. Das Pohnische Thor – Polska Brama

E.5. das Rusßische Thor – Ruska Brama

F.6. Alte Mauern Königs Stephans Bathori – Stare mury króla Stefana Batorego

G.7. Neue Mauern 1714 erbaut – nowe mury wybudowane w 1714 r.

H.8. Batterie St: Gregorij – bateria Św. Grzegorza

J.9. Der Fleischer Thurm – Baszta Rzeźników

H.10. Unbenahmte Stadt Thürme – nienazwane baszty miejskie.

Podanie dat budowy przy niektórych budowlach czyni ten plan bardzo cennym dla badaczy historii fortyfikacji kamienieckich, ale jednocześnie niektóre zapisy legendy budzą wątpliwości:

1. Most murowany łączący miasto z zamkiem został zbudowany przez Turków (pozycja E.). Taką niestety fałszywą tezę potwierdza² też znany badacz historii kamienieckiej Józef Rolle piszący pod pseudonimem dr Antoni J. Okupacja turecka Kamieńca Podolskiego trwała w latach 1672-1699. Tymczasem most murowany jest znacznie starszy. Eugenia i Olga Płamienickie przypuszczają³, że most może pochodzić nawet z II-III w. naszej ery, choć ta atrakcyjna hipoteza wymagałaby bardziej przekonujących dowodów. Arkadowy most był wybudowany przed 1633 r. Jest on widoczny na planie⁴ bitwy pod Kamieńcem

² Dr Antoni J (właściwie J. A. Rolle), *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, Tom II, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880, s. 20, 27-28.

³ O. Płamienicka, E.M. Płamienicka, *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim. Na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 43, z. 3, 1998, s. 192.

⁴ Biblioteka Czartoryskich sygn. 2307 III BCZK, kopia cyfrowa jest dostępna pod adresem: www.cyfrowe.

z 1633 r., którego fragment był reprodukowany przez Aleksandra Prusiewicza⁵. Natomiast most został zasadniczo przebudowany przez Turków w latach 1685-1686⁶, którzy wykorzystali w tym celu materiał z rozebranego Klasztoru Karmelitów⁷.

2. Ludwisarnia została zbudowana przez Turków (pozycja H.). Tadeusz Nowak, przypisuje budowę ludwisarni Archibaldowi Andrzejowi Glowerowi⁸, twierdząc, że została ona zbudowana w 1708 r. Jednakże z przedstawionych przez Tadeusza Nowaka urywków dokumentów archiwalnych wynika, że w tymże roku zbudowano piec ludwisarski i rozpoczęto pracę przy wyrobie dział. Nie wynika jednoznacznie, że zbudowano także budynek. Zatem możliwe jest, że sam budynek ludwisarni został zbudowany jeszcze przez Turków.

3. Mury Glowera, znajdujące się na skarpie nad Ruską Bramą datowane są na rok 1714 (pozycja G.7.). W literaturze przedmiotu powstanie Murów Glowerowskich datuje się na okres 1721-1725⁹.

4. Budowa nadszańca, Baterii Św. Józefa datowana jest na rok 1744 (pozycja K.), podczas gdy na planie Sigismundta Corporala¹⁰ z 11 lipca 1761 r. podana jest data 1746 r.

5. Data budowy Baterii Najświętszej Marii Panny podana jest na 1749 r. (pozycja T.) a na planie Sigismundta Corporala – 1751 r., choć jest tu mowa o „całkowitym ukończeniu”. Być może zasadnicze prace budowlane wykonano w 1749 r., a drobne prace wykończeniowe trwały do 1751 r.

6. Zaciekawia jeszcze fakt, że na planie Sigismundta Corporala pokazane są Mury Dahlkego, łączące Baterię Św. Urszuli z Nowym Zamkiem i opisane w legendzie jako „nowe mury zbudowane w 1761 r.”; natomiast na omawianym planie, w miejscu Murów Dahlkego pokazana jest skarpa ziemna, tak jakby żadne mury w tym miejscu nigdy nie były zbudowane. Na kolejnych planach: tak zwanym Dużym planie¹¹, znajdującym się w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, czy na planach znajdujących się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojennym¹² w Moskwie - planie Jana Schüllera z 1773 r.¹³ oraz planach Bakałowicza z 1782 r.¹⁴ i 1790 r.¹⁵ Mury Dahlkego są wyraźnie zaznaczone. Nie były one zbyt okazałą budowlą, wprawdzie ciągnęły się od

mnk.pl/dlibra/publication/21018/edition/20734/content?ref=desc (dostęp 24.02.2020)

⁵ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski – szkic historyczny*, Kijów 1915, s. 8.

⁶ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699*, Warszawa 1994, s. 113.

⁷ Op. cit., s. 198; Dr Antoni J., op. cit., s. 292.

⁸ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, T. 19, 1973, s.178-179.

⁹ Op. cit., s.159, prawdopodobnie za nim powtarza taką datę J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, w: F. Kiryk, *Kamieniec Podolski, Studia z dziejów miasta i regionu*, T. II, Kraków 2005, s. 427.

¹⁰ <https://polona.pl/item/plan-von-kamieniec-in-podolien,MzQ0MjI1OTU/0/> (dostęp 13.12.2018), plan podpisany jest: Sigismundt Corporal v. O. b. Hillers C.

¹¹ sygnatura: 2399_folio_BCZK.

¹² Российский государственный военно-исторический архив.

¹³ sygnatura: ф. 349, оп. 17, д. 598. Plan jest reprodukowany w: R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008, s. 128-129.

¹⁴ sygnatura: ф. 349, оп. 17, д. 599.

¹⁵ sygnatura: ф. 349, оп. 17, д. 648.

Baterii Świętej Urszuli do Baszty Świętego Michała¹⁶, jednakże okna strzelnicze były tak niskie, że można było do nich łatwo wejść od zewnętrznej strony¹⁷. Możliwe, że autor omawianego planu uważał, iż tak nieznaczającej budowli nie warto oznaczać na planie. Obecnie Mur Dahlkego albo nie istnieje, albo jest przykryty ziemią i porośnięty trawą.

7. Bateria świętej Teresy została zbudowana przez Turków ze zburzonego klasztoru Karmelitów (pozycja J.). Józef Rolle podaje, że w tym miejscu stał Kościół Karmelitów Bosych¹⁸ i po jego rozebraniu Turcy w tym miejscu zbudowali baterię dla dział, wykorzystując materiał ze zburzonego klasztoru¹⁹.

Przy badaniu zmian zachodzących w fortyfikacjach kamienieckiej twierdzy należy zwrócić uwagę na ważny szczegół. Pod Mostem Tureckim znajduje się podwójny przepust wody, a przy obydwu znajdują się budynki, prawdopodobnie młyny. Druga nitka przepustu została wykonana około 1715 r. w celu zmniejszenia natężenia przepływu wody w pętli Smotrycza w trakcie wezbrań²⁰. Po raz pierwszy drugi przepust wody pojawia się na planie²¹ z 1721 r., autorstwa J. Bonnlevay²². Zmniejszenie natężenia przepływu rzeki miało na celu ochronę budowli zespołu Bram Polskiej i Ruskiej, które były budowlami piętrzącymi wodę. Jednakże właściciel jednego z młynów powiększył przepust²³, aby więcej wody płynęło na jego młyn, co spowodowało osuszenie pętli Smorycza, a w konsekwencji znacząco zmniejszało obronność twierdzy. Dlatego z końcem 1772 r. lub na początku 1773 r. zamurowano tę nitkę przepustu. Na planie Jana Schüllera z 1773 r. widoczna jest już tylko jedna nitka. Potwierdzenie zamurowania drugiego przepustu znajdujemy w liście Jana de Witte²⁴ z 3 września 1778 r., gdzie widnieje stwierdzenie, że „kosztem Króla Jegomości też przerwa niedawno zamurowana”.

Nie jest jasny cel stworzenia tego planu. Sugerowane przez język legendy niemieckie autorstwo planu oraz data jego powstania 1772 r., w którym to roku miał miejsce pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, wskazywałoby, że plan powstał na zlecenie cesarza Austrii Józefa II²⁵ pragnącego zająć twierdzę kamieniecką²⁶. W czasie gdy plan powstawał, komendantem kamienieckiej twierdzy był generał Jan de Witte²⁷, komendant Kamieńca Podolskiego w latach 1768-1785, także budowniczy

¹⁶ Legenda Planu Schüllera, poz. hh.

¹⁷ Ibidem, poz. ii.

¹⁸ Dr Antoni J., op. cit., s. 28.

¹⁹ Ibidem, s. 292.

²⁰ T. Nowak, op. cit., s. 157.

²¹ www.bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070709, (dostęp 28.06.2019).

²² Jean (Jan) lub Jacques (Jakub).

²³ *Listy Jana de Witte, jenerała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777-1779). Wydał Stanisław Krzyżanowski, Kraków 1868, s. 210.*

²⁴ Ibidem.

²⁵ Józef II urodzony 13 marca 1741, zmarł 20 lutego 1790, rządził cesarstwem w latach 1780-1790. W 1769 polecił zająć miasta spiskie, czym praktycznie rozpoczął pierwszy rozbiór Polski.

²⁶ J. Lukowski, *The Partition of Poland. 1772, 1793, 1795*, London, New York 2014, s. 79.

²⁷ Jan de Witte – urodzony w 1709 r., zmarł 24 grudnia 1785 w Kamieńcu Podolskim. Pochowany został w katedrze kamienieckiej. Inżynier wojskowy holenderskiego pochodzenia, architekt, przedstawiciel baroku, od 1767 generał major, a od 1781 generał-lejtnant wojsk koronnych, ojciec Józefa. Służył w oddziałach cudzoziemskiego autoramentu wojsk koronnych. Po ukończeniu studiów inżynierskich

i architekt. Uchodził on za dobrego komendanta, bardzo dbającego o obronność twierdzy²⁸. Czy komendant drobniawo dbający o bezpieczeństwo powierzonego mu posterunku pozwoliłby na wykonywanie planów umocnień przedstawicielowi obcej armii? Przecież bez jego zgody nie byłoby możliwe wykonanie tak szczegółowych rysunków. Tak mógł powstać tylko szkicowy, niezbyt dokładny plan Karstena Nirebuhra²⁹. Co ciekawsze, z lat 1771-1772, oprócz omawianego planu paryskiego, zachowały się jeszcze trzy inne plany z niemieckojęzyczną legendą, które przechowywane są w Wiedniu. Są to: plan Oreszkowica³⁰, plan Szpilowskiego³¹ oraz anonimowy *plan der Pohnischen Festung Kaminiac*³². Plany wiedeńskie, w przeciwieństwie do omawianego paryskiego, nie posiadają bogatej legendy, nie mają podanych dat powstania poszczególnych budowli. Natomiast na wszystkich trzech uwidocznił się ogród majora Józefa de Witte³³, czego nie ma na planie paryskim. Być może anonimowy autor planu paryskiego nie uważał ogrodów za ważny obiekt twierdzy. Liczba czterech, o niemieckojęzycznej legendzie, planów Kamieńca Podolskiego rodzi naturalne pytanie, czy plany twierdzy kamienieckiej, kreślone przez austriackich oficerów, były wykonywane za zgodą króla Stanisława Augusta Poniatowskiego? A może sam komendant Jan de Witte służył obcym monarchom? Pewien ślad niejasnej działalności Komendanta zachował się w wykonanym prawdopodobnie jego ręką, kopiarzu dokumentów wojskowych³⁴ z roku 1734, gdzie na pierwszej stronie znajdujemy dedykację dla francuskiego ambasadora rezydującego w Stambule, któremu zapewne ten kopiarz miał być przekazany. Sprawa przekazywania w XVIII w. informacji wywiadowczych obcym mocarstwom nie jest jeszcze przez historyków zbadana.

przeszedł do Korpusu Inżynierów Koronnych. Otrzymał indygenat w 1764, a w 1772 został odznaczony Orderem Świętego Stanisława. Komendant Kamieńca Podolskiego i fortec pogranicznych w latach 1768-1785. Był projektantem licznych budowli obronnych w Kamieńcu Podolskim, a także fortyfikacji Klasztoru Karmelitów w Berdyczowie, pałacu Lubomirskich i kościoła Bożego Ciała we Lwowie: Z. Hronung, Jan de Witte, Warszawa 1955, s. 24-31; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954 r. s. 331; M. Machynia, C. Szrednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794, spisy. Wojsko koronne, artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999, s. 64.

²⁸ Dr Antoni J., op. cit., s. 68-103.

²⁹ L. Opyrchał, *Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z diariusza podróżnika Karstena Niebuhra (1773-1815)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 60, 2015, z. 3, s. 69-74. Dwa plany Carstena Niebuhra, szkic i czystopis przygotowany do wykonania miedziorytu, dostępne są na stronie <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> (dostęp 25.02.2020). Dalej należy szukać pod hasłem „kamienieck”.

³⁰ Kriegsarchiv w Wiedniu, sygn. G I k 42-03, <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424987> (dostęp 24.02.2010)

³¹ Kriegsarchiv w Wiedniu, sygn. G I k 42, <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424986> (dostęp 24.02.2010)

³² Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu, sygn. FKB AA.29.9 Kar, omawiany w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, XVI (LVII), 2015, nr 4 (254), str. 139-140, cyfrowa kopia planu jest dostępna na stronie: http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_4864010&order=1&view=SINGLE (dostęp 24.02.2010)

³³ Teren pod budowę domu i ogrodów został zakupiony przez Józefa de Witte w 1771 r. (Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski, miasto – legenda*, Warszawa 2001, s. 158).

³⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I na Wawelu, sygn. Podh II 362.

Bibliografia

- Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski, miasto – legenda*, Warszawa 2001
- Dr Antoni J. (właściwie Rolle J. A.), *Zameczki podolskie na kresach multańskich, Tom II, Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880, s. 68-103
- Z. Hronung, *Jan de Witte*, Warszawa 1955
- J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, w: F. Kiryk, *Kamieniec Podolski, Studia z dziejów miasta i regionu*, T. II, Kraków 2005, s. 421-443
- D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699*, Warszawa 1994
- R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008
- Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777-1779). Wydał Stanisław Krzyżanowski*, Kraków 1868
- S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954
- J. Lukowski J., *The Partition of Poland. 1772, 1793, 1795*, London, New York 2014
- M. Machynia, C. Srzednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794, spisy. Wojsko koronne, artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999
- T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, T. 19, 1973, s. 140-186
- L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, XVI (LVII), 2015, nr 4 (254), s. 131-140
- L. Opyrchał, *Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z diariusza podróżnika Karstena Niebuhra (1773–1815)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 60, 2015, z. 3, s. 69-74
- O. Płamienicka, E.M. Płamienicka, *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim. Na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 43, z. 3, 1998, s. 183–207
- A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski – szkic historyczny*, Kijów 1915
- N. Salt, et al., *Quatre siecles d'architecture militaire le depot des fortifications et ses archives (1660-1940)*, 2011: www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/sites/default/files/SHDGR_REP_1_V_DEPOT-FORTIFICATIONS.pdf (dostęp 31.10.2017)

1.

1. Plan Kamieńca Podolskiego z 6 czerwca 1772 r.
Service Historique la Défense, sygnatura: 1 HM 158.
Ma wymiary 396×524 (karta), 370×490 (rysunek),
orientacja: południowa. Na planie zamieszczono
podziałkę liniową (150 jedn. = 7,1 cm), jednakże nie
podano jednostki, co uniemożliwia obliczenie skali

1. Plan of Kamieniec Podolski from June 6, 1772
Service Historique la Défense, reference: 1 HM 158.
The dimensions are 396 × 524 (card), 370 × 490
(drawing), orientation: south. The plan has a linear scale
(150 units = 7.1 cm), however no denominations were
given, which makes it impossible to calculate the scale